

לשוננו לעם

עורך: מ' בר־אשר

מתוך

כרך מ-מא, תש"ן

קובץ לשנת הלשון

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ראובן מירקין

המילונות העברית במאה הי"ט

המאה הי"ט הייתה תקופת פריחה למילונות העברית, שכמוה לא הייתה מאות שנים. תקופה זו נפתחת בצאת שלושת הכרכים של **אוצר השרשים** ליהודה בן-זאב (1807–1808) והיא מסתיימת בהופעת חלקו הראשון של **האוצר לרש"י** פִּין (1887).

רשימת המילונאים שפעלו בתקופה זו מעלה את שמותיהם של רבים מראשי המדברים בספרות ההשכלה העברית: יהודה בן-זאב (1764–1811), יצחק דוב בער לוינזון (ריב"ל 1788–1860), מאיר הלוי לטריס (1800–1871), יוסף שיינהאק (1812–1870), שמואל יוסף פִּין (רש"י פִּין 1818–1890), יהושע שטיינברג (1825–1908) ומשה שולבויס (1830–1918). אין הדבר בגדר מקרה: המילונות העברית שבתקופה זו היא ענף חשוב של ספרות ההשכלה בכללה. כמוה היא יונקת מן האידיאלים של המשכילים. בדורותיהם הראשונים ביקשו המשכילים להוכיח, שהלשון העברית אינה נופלת מלשונות התרבות האירופיות ביכולתה למלא את צרכיו של אדם מודרני בספרות ובחיי המעשה, בהגות ובעיתונות, במדעים ובטכנולוגיה. בסיומה של תקופת ההשכלה גברה המשאלה לראות בלשון העברית את שפתו הלאומית של העם היהודי.

הסקירה שלהלן באה לתאר ולהזכיר את החשובים שבמילונים העבריים במאה הי"ט, מהם מילונים דו-לשוניים ומהם מילוני עברית-בעברית, שתוספת התרגום לשפה אירופית נועדה בהם לעזור למי ששליטתו בעברית אינה מלאה, לעודד את לימוד הלשונות האירופיות ולהיות בכך כלי ראשי להפצת ההשכלה הכללית בקרב היהודים. ענייננו אפוא אותם מילונים, שנתחברו בידי יהודים ובשביל יהודים, ולא המילונים הדו-לשוניים, שנועדו בעיקר לשאינם יהודים, ולעתים קרובות נתחברו בידי אנשי דת נוצרים, שעניינם בלשון המקרא היה בראש וראשונה תאולוגי. כמו כן אין סקירה זו עוסקת במילונים הפילולוגיים המובהקים, שנתחברו בלשונות זרות (גרמנית, רומית, אנגלית), שעיקר עניינם תיאור מדעי מפורט של אוצר המלים

בחטיבת ספרות מוגדרת, כגון מילוני המקרא של וילהלם גזניוס (1786–1842), הגלוסרים לפיוט של יו"ט ליפמן צונץ (1794–1886) והמילונים לספרות התלמוד והמדרש של יעקב לוי (1819–1892) ושל מרדכי-מרקוס יאסטרוב (1829–1903).

המילונים הנזכרים להלן סדורים על-פי זמני הופעתם בדפוס. הואיל וסקירה זו כמעט ראשונה היא בסוגה – למעט חיבורו החשוב של א"ר מלאכי אוצר הליכסיקוגראפיה העברית (ניו-יורק תשט"ו) שנפלו בו טעויות רבות – והואיל ובספרי הביבליוגרפיה הכלליים, וכן בספרו המונומנטלי של יוסף קלוזנר היסטוריה של הספרות העברית החדשה, נפלו טעויות לא מעטות, ראיתי לפרט את נתוניו הביבליוגרפיים של כל מילון המובא כאן.

[א] 1807–1808 ספר אוצר השרשים "כולל שרשי הלשון העברית עם פתרון הוראותיהם השונים בשמות בפעלים ובמלות והעתקתם מלשון אל לשון, פנים ואחור, מעברית לאשכנזית ומאשכנזית לעברית, אצרו יהודא ליב בן זאב". חלק ראשון עברית ואשכנזית א–ל, וויען תקס"ז; חלק שני עברית ואשכנזית מ–ת, שם תקס"ח; חלק שלישי אשכנזית ועברית, שם תקס"ז. הואיל ואוצר השרשים היה המילון העברי הנפוץ ביותר במאה הי"ט, והשפעתו על כותבי העברית הייתה עצומה, ארחיב עליו את הדיבור.

בהקדמת החלק הראשון בן-זאב כותב: "ואשוב על המחשבה השתולה מאז בלבבי לחבר חבור שלם בענין הוראות השרשים ושמושם... כי סבותי אני את לבי לתור אחרי כל הספרים הנמצאים בידינו מענין זה, וראיתי כי מעטים המה... והספרים הנודעי' לי המחוברים בענין זה הם, ס' השרשים לרד"ק, מחברת מנחם בן סרוק, והמה מן הראשונים, ומן האחרונים הם, ס' מלים לאלוה [ברלין 1760] מדרש מלים [דיהרנפורט 1773] וס' שפת אמת [ברלין 1787]. אמנם ס' השרשים כבר גזרתי אמר עליו כי הוא ראש לכל המדברים בענין זה... ולא חסר בו כי אם... הרחבת שמוש הלשון כאשר אבאר להלן. ס' מחברת מנחם... לא מצאתי מרגוע בו, כי הוא בונה שרשיו על ב' אותיות, אשר נפלינו בדעתנו מדעתו... ספר המלים חבור קצר טוב היה לשעתו לעת הצורך. ס' המדרש אינו מן השם, ולא המדרש הוא העיקר והשרש. וזה מחבר ש"א [שפת אמת]... האריך למעניתו בהערותיו הגדולות, אמת יש בספרו חדשות ומועילות, אך החדשות אינן מועילות והמועילות אינן חדשות, וההערות אין זה מקומן".

לאחר סקירה קצרה וביקורתית זו של המילונים שקדמו לו, בן-זאב מונה והולך **שבעה חידושים** במילון, שאכן יש בהם פריצת הדרך במילונות העברית: "1) רמזתי ההבדל אשר יש להוראת הפעל מצד מלת היחס או אות השמוש הנקשר בו. ד"מ [דרך משל] פעל קנא כשהוא נקשר ביחס הפעול או ביחס שבו, הוא לרעה: ויקנאו אותו אחיו... וכן ויקנאו בו פלשתים. וכשהוא נקשר ביחס שאליו הוא לטובה, המקנא אתה לי... אשר קנא לאלהיו... 2) רמזתי בשמות התוארים איזה פעלים הנופלים עליהם. ד"מ: עשה מלחמה, ערך מלחמה, אסר מלחמה וכדומה לזה. 3) רמזתי דרכי הדבור והרחבת הלשון... ד"מ לא נמצא בעברית פעל מיוחד המורה על הסתכנות הנפש. אך בהרכבת הדבור [בצירופי המלים] ימצא על ד' אופנים. חרף נפשו למות, הערה למות נפשו, השליך נפשו מנגד, שם נפשו בכפו. וכן הוראת מעשה בפרהסיא ימצא בהרכבה. יד רמה, לעיני השמש. ועל כל כמו אלה מה שהוא מהרחבת הלשון פקחתי עיני לחפש אותם ולסדר אותם גם אצל הפעל וגם אצל השם. 4) בחלק השלישי אשר הוספתי מחדש אשר לא נמצא בראשונים, ר"ל אשכנזית ועברית, תמצא כל הפעלים והשמות הנרדפי לענין אחד. ד"מ בפעל האשכנזי (היפפען, שפרינגען) תמצא כל פעלי העברית המורים עליהם: דָּלַג, כָּרַךְ, נָתַר, פָּזַז, פָּסוּץ, קָפַץ, רָצַד, רָקַד. ובשם (בונד) בל"א [בלשון אשכנז] תמצא כל השמו' הנרדפים לו: אָגְדָה, אָלְמָה, עֲרָמָה, צָרוּר, קָשָׁר, תְּכָרִיד. אך על הכותב להבחין איזה שם או פעל יבחור מהנרדפים אשר מתישב יותר לענינו... 5) השתדלתי להעלות בשרשי העברית מלות ולשונות מן התלמוד אשר מצאתי וראיתי קרובים להיות שרידי לשון עברית המקוימים בפי האומה ממה שלא נזדמן להם מציאות בכתבי הקדש. ויש אשר נמצא במקרא על אחד [באחד] משבעת הבנינים ובתלמוד הוסיפו בבניניו. והרבה מזה האופן תמצא בגזרת נחי ע"ז ונחי ל"ה, בפיעל ע"ד [על דרך] המרובעים, כמו רָפַרְף מן רפה. הִרְהַר מן הרה... 6) גם מזה בל תנח ידי לבאר מקראות באיזה מקום סתום... וללומד המקרא יהיה החבור הזה עזר כנגדו... 7) הכינותי דרך לכל מעיין למצא מהר איזה פעל או שם אשר יבקש, כמבין כאינו מבין בדקדוק הלשון. כי הנה ערכתי מערכת הפעלי' והשמות בא"ב על סדר שרשיה' ולא על סדר משקליהם. והיה האיש אשר אין לו די בידיעת הדקדוק, נבוך יהיה ולא ידע לבקש המשקל אשר נוספים בו אותיות וחסרים בו אותיות ולמצא שרש מחצבתו. ד"מ מְכָס, מוֹרֵךְ, מְזַר וכדומה מהמשקלים, איה איפוא יבקש הוראותיהם אם אינו

יודע שרשם. לכן הקדמתי לחבר לוח המשקלים על סדר א"ב ע"פ תמונתם [צורתם] ולא ע"פ שרשם. וכל מבקש איזה משקל ימצא בלוח ההוא בצדו השרש באשר הוא שם. ד"מ מכס יבקש באות מכ. וימצא בצדו ש. (שרש) כסס ..."

בן-זאב מתאר את תולדות הלשון העברית ומחלקן לשש תקופות – "זמנים" בלשונו: "הזמן הששי הוא הקצר והשונה מכלם. הקצר כי לא יכולו ימיו יותר מארבעים או חמשים שנה [הדברים נכתבו ב-1807] והשונה כי בכל הזמני שקדמו לא קרה ללשון שנויים הפכיים בעלות ורדת [תהפוכות, עליות וירידות], כמו בזמן הקצר הזה. מאז הגלות נגלות נר דורנו מורנו היקר משה בן מנחם [מנדלסון 1729–1786], יקר בדורו ויחיד בעמו, עד היום הזה".

ב"אוצר השרשים" השורש הוא הערך הראשי ותחתיו הפעלים והשמות הנגזרים ממנו. בראש ערך הפועל רשום מספר הבניינים. המובאות הן מן המקרא בלבד ומספרן רב. למשל, בפועל אבד 28 מובאות: 17 בבניין קל, 6 בפיעל, 5 בהפעיל. מראה המקום למקרא מציין את הספר ואת הפרק בלבד, אך לא את הפסוק. מראי המקומות מודפסים בשוליים שמחוץ לטור המודפס, וכך יכול המעיין למצוא מיד את המקום המבוקש במקרא. משמעות המלה מבוארת בעברית ואף מתורגמת לגרמנית (באותיות עבריות), וכך באשר למשמעותה המיוחדת של המלה בפסוק מן הפסוקים. כאמור בהקדמתו (ראה לעיל סעיף 5) בן-זאב נותן בראש מילונו רשימה של 900 שמות ופעלים מן הגזרות העלולות, סדורים בסדר הא"ב, ובצד כל מלה הוא רושם את שורשה. למשל, ליד מלת גָּשַׁת רשום השורש נג"ש, ליד מָשַׁק – שק"ק וכיו"ב.

לאחר מותו של יהודה בן-זאב בשנת 1811 יצאה מהדורה שנייה של **אוצר השרשים** (ווינן 1816). לא חל בה שינוי למעט החלק השלישי (אשכנזית ועברית), שעובד בידי הירץ הומברג.

[ב] 1835 **מאיר נתיב** "והוא ספר השרשים עברי, רוססיי, אשכנזי, כולל בתוכו כל השמות, פעלים ומלות הנמצאים במקראי קודש, נעתקים ומבוארים ללשון אשכנזית המורגל בינינו [תערובת יידיש וגרמנית] וללשון רוסיא ואשכנזית צח ונקי, וראיות ומראה מקומות במקראי קודש, לתועלת

לומדי לשונות ההם מאת יהודה ליב ב"ר דובער גערמייזא", ב' חלקים, ווילנא 1835.

בהקדמתו הקצרה המחבר כותב: "בראותך במחברתי כי לא רשמתי את השרשים, על פי דקדוק הלשון, כל שורש בן שלש אותיות... ומגמתי להקל על ההוגה בה, כי בספרי השרשים אשר קדמו לפני, למשל אם תרצה לחפש אחר השורש מְלָאָךְ, אם לא תדע דקדוק הלשון לא תדע ג"כ כי שרשו לְאָךְ, או השרש מְלָאָךְ שרשו ג"כ לְאָךְ, והשרש מְשַׁק שורשו שְׁקַק, ולא כן במחברתי, תמצא השרשים מְלָאָךְ ומְלָאָךְ באות מס על מקומם, וכמו כן שרש מְשַׁק באות מס, ולא תצטרך לזה מורה ומלמד כי הדרך נכון לפניך תלך ולא תכשל בו".

[ג] 1839–1844 ספר אוצר השרשים ליהודה בן-זאב, מהדורה שלישית "ונלוו אליו... גם נוספות ותיקונים רבים על דרך גדולי מחקרי [חוקרי] הלשון, מאת... מאיר הלוי לעטעריס". חלק ראשון א-מ, וויען תקצ"ט (1839), חלק שני נ-ת, שם ת"ר (1840), חלק שלישי אשכנזית ועברית, שם ת"ר (1844) [אחד התאריכים משובש]. בשער החלק השלישי נאמר "ועתה כל החלק הזה מחובר מחדש מאת אחד מאוהבי שפת עבר" והכוונה למנחם מנדל שטרן, עורכו של כתב-העת "כוכבי יצחק", שיצא בווינה בשנים 1845–1869. החלק הגרמני-עברי הוא מילון חדש, כפול בהיקפו לעומת הכרך המקביל שבשתי מהדורותיו הראשונות.

[ד] 1846–1862 יצחק זיבענבערגער, ספר אוצר השרשים הכללי "כולל שרשי לשון עברית וארמית ושאר לשון הנמצאות בספרי תנ"ך (עם דניאל ועזרא) ובש"ס [שישה סדרי] משנה עם פתרון הוראותיהם השונות, בשמות, בפעלים, ובמלות, והעתקתם מלשון אל לשון, מעברית לאשכנזית, ומאשכנזית לעברית". חלק ראשון א-ז, ווארשויא תר"ו (1846), חלק שני ח-נ, שם תר"ז (1847), חלק שלישי ס-ת, שם תבר"ך (1862), החלק הרביעי (אשכנזית ועברית) לא נדפס.

חידושו של מילון זה שהוא מביא את אוצר המלים שבמקרא ובמשנה כשני שותפים שווים. נוסף לזה בסוף כל אות יש מדור מיוחד ל"מלות לועזות הנמצאות במשנה". למשל, באות אל"ף באות המלים אָגַס, אָנַז, אָזְמַל,

אָטלז, אַקסֶנְיָא, לָאָלְתֶּר, אֹלֶר, אַמְבֶּטִי וכיוצא באלו 85 ערכי מלים. בצד רבות מהן רשומה המלה היוונית או הרומית.

[ה] 1858 יוסף שיינהאק, ספר המשביר או ערוך החדש "אוצר כולל כל המלים שבתרגומים, ש"ס בבלי וירושלמי ומדרשים כו'... כל מלה נחקרה מאיזה לשון חוצבת. גם מבוארה בלשון אשכנזי צחה". חלק ראשון א-כ, חלק שני ל-ת, ווארשא תרי"ח (1858); ספר מלואים או משביר החדש, שם 1869.

מילון זה יש בו חומר רב על הגרסאות השונות שבספרות התלמודית ועל מקורן היווני והרומי של מלים, מה שמשווה לו אופי של מילון מדעי-פילולוגי, בדומה למילוניו של יעקב לוי, שבאו אחריו. ש"י אברמוביץ (מנדלי מו"ס) נסתייע בו הרבה בספרו תולדות הטבע בבירור שמות בעלי החיים הנזכרים בספרותנו העתיקה.

[ו] 1859–1860 [השער ברוסית] מילון עברי-רוסי, חלק ראשון א-מ, חלק שני נ-ת, ס"ט פטרבורג 1859 (870 עמ'); מילון רוסי-עברי, שם 1860 (933 עמ'). שני המילונים הללו יצאו מטעם המיניסטריון להשכלת העם של ממשלת רוסיה הצארית. שם מחברם אינו נזכר בהם, אבל ידוע שהוא המשכיל העברי אריה ליאון מנדלשטאם (1819–1889), שהיה בשנים 1846–1857 אחראי מטעם שר החינוך הרוסי על הקמת בתי-ספר ממשלתיים לילדי היהודים.

חיבורו של מנדלשטאם הוא המילון העברי-רוסי/רוסי-עברי המקיף הראשון, וחשיבותו רבה מאוד בהפצת ידיעת הלשון הרוסית והשכלתה בקרב יהודי מזרח אירופה. בייחוד חשוב החלק הרוסי-עברי, שכן היה צורך לחדש בו שפע של מלים וצירופי מלים בעברית כדי לתרגם בהם את המלים הרוסיות שלא נמצאו להן מקבילות בלשון המקרא והמשנה. למשל, נמצאת בו המלה חשמל בהוראתה היום, שחידושה מיוחס למשורר יל"ג בשירו "שני יוסף בן שמעון" שנדפס בשנת תרמ"ד.

[ז] 1862–1864 מהדורתו הרביעית של אוצר השרשים ליהודה בן-זאב, ערוכה אף היא כקודמתה (ראה לעיל סעיף ג') בידי מאיר הלוי לטריס.

אחד החידושים הבולטים במהדורה זו שהמלים הגרמניות מודפסות בה באותיות גותיות ולא באות עברית, כבשלוש המהדורות הקודמות.

[ח] 1879–1881 מהדורתו החמישית של "אוצר השרשים". החלק הראשון והשני, לבוב תר"ם (1879), הם עיבודה של מהדורת לטריס הקודמת, אלא שהפעם המלים הגרמניות מודפסות באות לטינית ולא גותית. שאר החלקים הם מילון חדש פרי עבודתו של משה שולבום. החלק השלישי הוא "אוצר המלים הכללי, הכולל שרשי לשון העברית החדשה, הלא המה המלות והבטויים ודרכי הדבור שנתחדשו מעת חתימת ספרי הקדש ועד היום הזה, כמו שהשתמשו בהם בעלי התלמוד והמחברים הבאים אחריהם, מכותבי ספרי חכמות עד כותבי דינים ועד ספרי יראים ומקובלים... הכל מפורש ומתורגם אשכנזית מאת משה שולבום", לבוב תר"מ (1880). החלק הרביעי הוא מילון גרמני-עברי חדש מאת שולבום (לבוב 1881). מילון זה חשוב מאותה סיבה שהזכרתי במילונו הרוסי-עברי של מנדלשטאם (ראה לעיל סעיף ו'). החלק החמישי "אוצר השמות, כולל כל שמות-עצם פרטיים לאנשים ולמקומות הנמצאים במקרא ובתלמוד ובספרות העברית בכלל", לבוב תרמ"א (1881).

חשיבותו הגדולה של מילון זה, שבפעם הראשונה נפרצה בו המסגרת המקובלת של אוצר המלים שבמקרא ובספרות התלמוד והמדרש. בכך סלל שולבום את הדרך לבאים אחריו.

[ט] 1880–1881 [שער ברוסית] מילון רוסי-עברי מלא מאת יהושע שטיינברג, שני חלקים, ח"א וילנה 1880, ח"ב שם 1881. זה אחד המילונים הדו-לשוניים המקיפים ביותר במאה הי"ט (יש בו 1512 עמודות), וגדולה חשיבותו כעדות להתפתחותה של העברית המודרנית.

[י] 1884–1887 שמואל יוסף פֶּין, האוצר – "אוצר לשון המקרא והמשנה כולל פתרון כל המלות שנמצאו במקרא ובמשנה... ועם זה זכרון המלות הנגזרות מלשון המקרא והמשנה, שבאו בתלמודים, במדרשי ההלכות והאגדות, בפיוטים, ובספרי גדולי חכמי ישראל האחרונים, והעתקתם ללשון רוססית ואשכנזית". הקונטרס הראשון נדפס בוורשה בשנת תרמ"ד (1884), והחלק

הראשון, המכיל את האותיות א-ז, יצא שם בשנת תרמ"ח (1887). המילון השלם ובו ארבעה כרכים יצא לאחר מות המחבר (נפטר בשנת 1890) בשנים 1900-1904. חשיבותו של מילון זה בשפע חומר העדויות מן הספרות העברית העתיקה והכנסת ספרות הפיוט אל תוך מסגרת המקורות, שמהם ניזון מילון עברי.

המילונות העברית עברה כברת דרך ארוכה בשנים 1807-1887. גבולות אוצר המלים העברי התרחבו והלכו: תחילה המקרא, אחר כך ספרות המשנה התלמודים והמדרשים, ואחר כך הספרות המאוחרת. תחילה שרויה הייתה המילונות העברית בצלה של הלשון הגרמנית ("אשכנזית"), ואחר כך נוספה הלשון הרוסית. תחילה נדפסה הגרמנית באותיות עבריות, אחר כך באות גותית ולבסוף באות לטינית, כנהוג בימינו. המילונים הראשונים נדפסו באוסטריה (וינה) ואחר כך בליטא (וילנה), ברוסיה (פטרבורג) ובפולין (ורשה) – הרי זה כיוון נדידת ההשכלה ממרכז אירופה למזרחה. התפתחות זו היא שהכשירה את הקרקע לפני מילוניו של בן-יהודה, שאף טבע את המונח "מילון".

מבחר ביבליוגרפי: יעקב כנעני, "משה שולבוים (חייו, עיתוניו, ספריו, מלוניו וחלקו ביצירה הלשונית)", **לשונו** ה (תרצ"ג), עמ' 299-331 • ראובן מירקין, "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה – מאמר ראשון: התחלותיו של מילון בן-יהודה", **לשונו** לז (תשל"ג), עמ' 165-186, לט (תשל"ה), עמ' 73-98; "מאמר שני: מילון בן-יהודה", שם נד (תש"ן) בדפוס • ראובן מירקין, "מילון היסטורי ללשון העברית", **עם וספר** ג (אביב תשמ"ד), עמ' 19-30 • א"ר מלאכי, **אוצר הליכסיקוגרפיה העברית, ניו-יורק תשט"ו**, 64 עמ', נספח אל ההוצאה האמריקאית של הקונקורדנציה לתנ"ך של מנדלקרן • יוסף קלוזנר, **היסטוריה של הספרות העברית החדשה**, א, תר"ץ, עמ' 156-166 (הפרק על יהודה בן-זאב במהדורת 1960 בעמ' 178-190).